

Az -ész képzőről.

A magyar nép nyelvkincsének nagyobb arányú gyűjtése óta nyelvünkben egy olyan jelenséget figyelhetünk meg, mely még a XIX. század első felében is teljesen ismeretlen volt: mélyhangú alapszókhöz magashangú *-ész*, *-esz*, *-ec* képző járul, részben mint tréfás kicsinyítő. Ez a képző mintha már kihalóban volna, de azért még ma is él, nemcsak az ú. n. linknyelv *dálesz*, *smoncesz*, a tréfakedvelő közönség *bratyesz*, *potyesz*-féle szavaiban, hanem megvan, vagy legalább megvolt a nép nyelvében is.

Ezt a képzőt KEMENES PÁL említi meg először; felsorol néhány származékot, de eredetéről nem nyilatkozik (MNY. XIV, 28). SZEMKŐ szerint a származékok egy részénél a zsidó zsargon *-esz* végű szavai szolgáltatták a mintát, s a tót *-ec* képző átvételéről nem lehet szó (uo. 141). BÁRCZI szerint is a „link“-nyelv *-esz* végű szavai bizonyára a jiddiszi hatására keletkeztek, de a népnyelv *-ész* képzőjét ő is más eredetűnek tartja (MNY. XXVIII, 91).

A képzőre a következő adataim vannak:

A) A népnyelvben: *bogyész* (Komárom m. Tata vid. MTsz.; *Bogyesz Borbás* Veszprém m. Tés Nyr. III, 190) 1. 'bogyó'; 2. 'gúnynév' <: *bogyó* 'bacca' | *bratyesz* (Budapest sgy.) 'barát, barátom' <: *bratyi*, *bratyikám* (Budapest sgy.) 'ua.'; vö. még *bragyiz*, *bratyiz* (EtSz.) 'barátkozik' | *bugyész* (Balaton vid. NyF. XI, 53; a *bigyisz*, *bugyisz* változata, l. MNY. XXIV, 106) 'szűk nadrág' <: *bugyi*, *bugyogó* 'nadrág, alsónadrág' | *csőrész* (Curgó, Nagykanizsa MTsz.; alakvált.: *csuriz* Szigetköz NyF. XXXVIII, 33, Mohács Nyr. XXVII, 112, *csulész* Csallóköz MTsz., *csuhész* Esztergom, Komárom és Nyitra m. MTsz.) 'veréb' <: *csuli*, *csuri* (Dunántúl EtSz., Nyr. XXVI, 525, XLV, 350), *csover* (Hajdú m. NyF. LVI, 28) 'veréb, verébfű' | *donyész*, *donyesz* (Gömör m. Rusnya MTsz., Vác NyF. X, 67, Komárom vid. MNY. XII, 137, Zala m. Sümeg MNY. VII, 430, Nagyszalonta Nyr. XLII, 296; alakvált.: *donyec* Szepesség MNY. XIV, 141) 1. 'rosszhírű nő'; 2. 'szerető'; 3. 'vén leány' <: *donna* 'szerető' [l. EtSz.] | *dugesz* (sgy.; *dugeszba*, *dugeszkába* van MNY. XVI, 147) 'eldugott (pénz)' <: *dug* 'stecken' | *dzirkesz* (Zemplén m. Gálszécs sgy.) 'edényen, harisnyán támadt kis lyuk' <: *dzirka* (uo., tót jövevényszó) 'ua.' | *gatyesz* (sgy.; alakvált.: *gatyóresz* Budapest sgy.) 'gatyá' <: *gatyá* 'unterhose' | *golész gomb* (Zenta Nyr. XXXVIII, 378) 'pityke' <: *golyó* 'kugel' | *gunyész* (Zenta Nyr. XXXVIII, 378) 'kunyhó' <: *kunyhó*, *gunyhó* 'hütte' | *gurgyész* (Székesfehérvár MTsz., Bakonyalja NyF. XXXIV, 60) 'alacsony ház, rozoga kunyhó' <: *gurgyó* (Csallóköz MTsz.) 'viskó, cigányputri' [helytelenül HERMAN: Termtud. Közl. XXXI, 255, HUSZKA: Ethn. X, 222, ebből: latin *gurgu-*

stium] | *Janész* (Veszprém m. Csót NyF. XXXIV, 179; *Gyanesz Tini* Esztergom m. Bajna Nyr. XXXV, 192) 1. 'Jani'; 2. 'gúnynév' <: *Jani* 'Hänschen' | *kanész* (komáromi diáknyelv MTsz.; *Kanesz* Bács m. Kishegyes Nyr. XI, 46; alakvált.: *gányész* Tatatóváros Nyr. XXXIX, 80, *Kánész* Érmellék Nyr. XXIX, 533, *Kanyéc* szegedi ker. börtön törzsk. Nyr. XXXVII, 381) 1. 'veréb, kanveréb'; 2. 'gúnynév' <: *kan* 'mas' | *kutyész* (Bakonyalja NyF. XXXIV, 71) 'kis kutya' <: *kutya* 'hund' | 1. *potyész* (Debrecen MTsz., NyF. XXVI, 40, MNy. X, 282, Hajdú m. Földes MTsz., hely nélkül Nyr. XXXVII, 46, Nagyszalonta Nyr. XLII, 401; alakvált.: *kotyész* Hajdú m. NyF. LVI, 36) 'has, gyomor' (tréf.) <: *potroh* 'schmerbauch', *potyó* (Nagyszalonta MNy. XIII, 261) 'has' | 2. *potyész* (hely nélkül MNy. XIV, 28, Zala m. Sümeg Nyr. XXVII, 48, Budapest sgy., „link“-nyelv KABDEBÓ, Pesti jassz-szótár; *potyóresz* Budapest MNy. XXVIII, 91; *of potyóresz* Budapest MNy. XXI, 196) 1. 'potya'; 2. 'gúnynév' <: *potya* 'amit más fizet meg' | *Sanyész* (Szabolcs m. MNy. XIV, 141) 'Sanyi' <: *Sanyi* 'Alexandri nomen blandiens' | *spóresz* (Vác NyF. X, 68) 'máséből megtakarított jószág' <: *spórol* 'sparen' | *totyész* (Kunság MTsz., Vágvecse Nyr. XLII, 383) 1. 'tót ember'; 2. 'gúnynév' <: *tót* 'slowake' [vö., hogy a magyarul kevésbé tudó tótok a magyar ó-t o-nak ejtik ki, innen *totocska* (sárospataki diáknyelv sgy.), *Totko* (nyitrai megyei palóc Nyr. XXVIII, 452) 'tótszármazású ember gúnynéve'] | *trotyész* (Bergrész MTsz.) 'rendetlen öltözetű' <: *trotty* (keletmagyarországi tájszó MTsz.) 1. 'lecsüngő nadrágfenék'; 2. 'totyakos ember', *trotykos* (Zemplén m. MTsz., sgy.) 'totyakos' | *tyukesz* (Budapest sgy.) 'nő' <: *tyúk* (uo.) 'ua.'

B) Egyéni, alkalmi használatban: *csaklesz* (MNy. XIV, 28) 'csáklya' <: *csáklya* 'haken' | *hurkesz* (uo.) 'hurka' <: *hurka* 'blutwurst'.

C) A diáknyelvben: *kanész* l. fentebb | *snabulesz* (Selmezbánya DOBOS, A m. diáknyelv szótára) 'snapsz, pálinka' <: *snapsz* 'branntwein' | *szóreszben van* (hely nélkül DOBOS i. m.) 'szurkol' <: *szorul* (közismert) 'feleléstől vagy büntetéstől fél' | *szurkesz* (Debrecen DOBOS i. m.) 'feleléstől való félsz' <: *szurkol* (közismert) 'feleléstől fél'.

D) A „link“-nyelvben: *bakesz* (MNy. XXVIII, 91) 'baka' <: *baka* 'infanterist' | *durmesz* (KABDEBÓ i. m.) 'háló' <: *durmol* (Budapest, közismert) 'alszik' | *furesz* (MNy. i. h.) 'goal' < *fűrő* (uo.) 'ua.' | *Kanyéc* l. fentebb | *katesz* (MNy. i. h.) 'katona' <: *katona* 'soldat' | *krónyelesz* (MNy. XIII, 91) 'egy korona (pénz)' <: *krón*, *krónika* (uo.) 'ua.' | *potyész* l. fentebb 2. *potyész*.

A felsorolt származékok az ország különböző részeiből valók (a szorosabban vett Erdély és a Székelyföld kivételével), de legtöbbjük mégis a Dunántúlról ismeretes. Azt is megállá-

píthatjuk, hogy a *krónyelesz*, *snabulesz* kivételével mind kéttagúak, s alapszavuk a *dugesz*, *durmesz*, *spórész* kivételével névszó. A származékoknak csupán egy részénél lehet megállapítanunk a képző tréfás szerepét; az EtSz. a *donyész -ész* képzőjének pejorativ jelentést is tulajdonít, de itt nem a képző, hanem már maga a *donna* alapszó pejorativ jelentésű.

A magyar nyelv ezt a képzőt két forrásból merítette; volt egy harmadik forrás is, de ennek csak jelentéktelen szerep juthatott. Az egyik forrás maga a magyar nyelv. A nép nyelvében megfigyelhetjük azt a jelenséget, hogy a második szótag *i*-je *ē*-, *e*-vé változik: *bugyisz*: *bugyesz* 'nadrág' (l. MNy. XXIV, 106), *csipisz* (EtSz.) 'äusserst wenig': „üllön lē egy *csipészket*“ (Nyitra m. Menyhe Nyr. XXXIII, 470), *kukoris*: *kukorész* (MTsz.) 'kerek fonott kalács', *Mari*, *Mári*: *Márész* (tréf. Zemplén m. sgy.) 'Mária'; vö. még *acci*: *accē* (EtSz. 14) 'add csak', *hoci*, *hocci* (MTsz.): *hocē*, *hocész* (<: **hocē-sza*, BARTA, A csurgóvid. nyj. 17) 'add ide, hozd ide'. A népnyelvi szók *-ész*, *-esz*, *-ec* képzője úgy keletkezett, hogy az alapszóhoz eredetileg *-i* kicsinyítő képző járult, mely a második szótagban *ē*-, *e*-vé lett, s megtoldódott azzal az *-sz* > *-c* névszóképzővel, mely például a *gömböc*, *lapác*, *potykasz*, *kutyúsz* szavakban van meg (l. MNy. XXIV, 104), de amelynek, amint az i. h. felsorolt adatokból is láthatjuk, alig van jelentésmódosító szerepe. Így lett tehát a *bugyi-sz*-ből *bugyesz*, a *csuri-sz* (<: **csuri-sz*)-ből *csorész*, *csulész*, *csuhész*, s így lett, amit biztosan megállapíthatunk, a **Jani-sz*-ből *Janész*, a **kani-sz*-ből *kanész*, a **Sanyi-sz*-ből *Sanyesz*. A többi szó is részben ezen az úton alakult, részben a már meglévő *-ész*, *-esz* képzőt vette fel. Az idézett források csak ritka szónál közölték, hogy a származék tréfás alakulású; ennek oka nem minden esetben a közlő feledékenysége, hanem az a tény, hogy sem az *-i*, sem az *-sz* kicsinyítő képzőnek nincsen tréfás funkciója. Bajosan lehet is kétségtelenül megállapítanunk a tréfás jelentést pl. a *bogyész*, *dugesz*, *golész*, *gunyész*, *gurgyész*, *kutyész*, *spórész* szókban, sőt az előbb említett *donyész* szóban is. Vannak azonban tréfás *-ész*, *-esz* képzős szavaink; ilyenek pl. a *bratyesz*, a két *potyesz*, *totyesz*, *csaklesz* stb. De a képzőnek tréfás funkciója csak másodlagos, s e tekintetben kialakulására a képző második forrása volt nagy hatással.

Ez a második forrás a cigány nyelv.¹ A cigányban *cshóra* 'lopok', *cshóresz* 'lopsz'; ez a cigány ige *csór* és *csóreszol* 'lop' alakban megvan a sárospataki diáknyelvben (sgy.), *csóreszol*, *csórezol* alakban Makón (Nyr. XLII, 188) és Nagykanizsán (NyF. XLVIII, 61). Heves megyében, Debrecenben, Désen járatos ez a tréfásan könnyelműsködő szólásmód: „*Káresz-kúresz*,

¹ Érdekes, hogy a cigány nyelvben igen gyakori az *-esz* szóvég, s a magyar *sz-t* mégis *s*-nek mondja („*kesenem sépen*“).

ahogy lesz, úgy lesz“ (NépkGyűjt. IX, 57, 299, Nyr. XLI, 194, NyF. XVI, 55, XXVI, 45). Jászkiséren azt mondják: „Kedi budze *káresz-kúresz*?“ (Nyr. XLI, 38.) A *kár* főnév (megvan a sárospataki diáknyelvben is, sgy.) és tárgyese, a *káresz*, a *te kúren* ige és jelenidő egyes szám 2. személye, a *kúresz* a cigánynyelvnek e helyen nem tárgyalható szavai. A diáknyelv a *szorul* (tehát rövid *o*-val) igéből a *szóresz* (ó!) tréfás szót alkotta, s ez csak a cigány *cshóresz* analógiájára keletkezhetett. Ugyancsak a *cshóresz* hatása jelentkezik a *potyesz* 'potya' *potyóresz* s a *gatya gatyóresz* változatában. A *dikhec*, *dokhēc*, *bakhec*, *lókhec* stb. szókról más alkalommal azt igyekeztem kimutatni, hogy a cigány *dikhesz* 'látod' mintájára keletkeztek (MNY. XXVI, 305). A cigány nyelvnek *-esz* végű szavai csak mint tréfás szók kerültek nyelvünkbe, s kétségtelen, hogy nemcsak a *dokhēc*-félék, hanem a most tárgyalt *-esz*, *-esz* képzős szavainknak egy része is a cigány nyelv hatására jött létre. Az eredeti magyar nem tréfás *-ész*, *-esz* képző ily módon találkozott a cigány *-esz* végű és cigányos *-esz* képzőjű tréfás szavakkal, s ma már, amennyire megállapítható, a köznyelv s részben a népnyelv szavaiban a tréfás jelentés lett uralkodó.

A harmadik, teljesen jelentéktelen forrás a zsidó nyelv. A zsidó *Abelesz*, *Jajtelesz* nevek hatására keletkezett a *snabulesz* és *krónyelesz*. A „link“-nyelv *córesz*, *dálesz*, *gajdesz*, *kajesz* stb. szavainak hatásáról nem lehet szó, s az is kérdés, hogy ennek a nyelvnek magyar alapszavú s *-esz* végű szavai nem a cigány nyelvből keletkeztek-e. A „link“-szavak népnyelvünkben nem vagy csak alig-alig ismeretesek, s így az immár legalább hatvanéves magyar képző alakulására nem lehettek hatással.

JUHÁSZ JENŐ.